

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд на Пламена Славова Стоянова на тема: „Политиката на държавата към циганското население в България (1944 – 1989)“

Развитието на хуманитаристиката и социалните науки през последния век доведоха до обособяването и бързия възход на нова световна субдисциплина, изследваща пъстрия и многообразен свят на различните ромски общности, пръснати из цялата планета. В годините след Втората световна война тя се конституира като интердисциплинно научно поле, разработвано от историци, лингвисти, фолклористи, етнологзи, социолози и културолози. Макар и с известно закъснение, този клон на познанието намери своите последователи и в България и напоследък се утвърди като особено динамична сфера, в която различните науки демонстрират и експериментират своя инструментариум и изследователски стратегии. Именно към тази област следва да се отнесе и предлаганият за рецензия дисертационен труд на Пламена Стоянова. Трябва все пак изрично да се подчертае, че макар използваните в него методологически подходи да надхвърлят тези на класическата историопис, той все пак остава в нейните по-широки рамки. В този смисъл той би трябвало да се разглежда като историческо съчинение, разположено в тематичната област на ромските изследвания.

В структурно отношение работата включва увод, въведение, три глави, заключение и библиография с общ обем 424 страници. Освен това тя е придружена от 7 приложения с обем 25 страници. Както е нормално за подобен род съчинения, в увода авторката обосновава значимостта на изследваната проблематика, целите и задачите на своето проучване, както и неговите хронологически граници. Наред с това тя прави важно за по-нататъшното изложение уточнение, защо в работата се използва по-старото (и възприемано напоследък все повече като пейоратив) название „цигани“, вместо по-новото (и разглеждано като политически по-коректно) – „роми“. Нейното обяснение, че „цигани и

български граждани от цигански произход са названията, които се употребяват през социалистическия период и от българското общество, и в официалните документи“, както и че това е начинът, по който те се самоназовават (тук бихме добавили – не всички, но повечето), изглежда достатъчно приемливо и убедително при избора на адекватна терминология. Това е и причината в настоящата рецензия да бъде използвано употребяваното от авторката название. Следва да се съжاليا обаче, че нито тук, нито във втората глава, където се разглежда проблема с т. нар. „цигански национализъм“, се коментира появата и еволюцията на етнонима „роми“ в международната публичност, пък и неговото налагане в България след 1989 г.

По-надолу в увода се прави преглед на съществуващата литература по проблема. Част от изследванията са по-подробно разгледани, докато други са споменати само в бележка под линия. Бих препоръчал при евентуалното преработване и публикуване на дисертацията да бъдат коментирани по-детайлно не работите от XIX и началото на XX век, а появилите се след 90-те години трудове, които са релевантни към изследвания проблем. Добре би било, също така, те да бъдат подложени на критичен анализ, който да представи и самото развитие на този клон на научното познание през последните две десетилетия.

Една немалка част от увода е посветена на предлаганата от авторката своя периодизация на държавната политика към циганското население през разглеждания период. Тя обособява три условни периода, маркирани от появата на специални партийно-държавни документи, посветени на циганите. В обосновката си на тази периодизация тя прави все пак застраховката, че всъщност политиката на комунистическата партия към циганското население през целия период е последователна и е насочена към решаването на едни и същи (най-вече битови и културни) проблеми, които остават актуални чак до 1989 г. В този смисъл подобна подялба, според нея, е твърде условна и приблизителна. На тази основа Пламена Стоянова възприема в работата си не хронологическия, а проблемно-тематичния подход при структурирането на изложението, който е много по-труден за един

докторант, но и в конкретния случай - много по-подходящ и по-адекватен. За съжаление изборът на по-трудния път е свързан и с допуснатите тук – там повторения в изложението, които някъде са неизбежни, но на други места - твърде натрапливи.

В края на тази първа уводна част е направен и преглед на изворовата база на изследването, включваща документи от ЦДА, архивите на министерствата на вътрешните и външните работи, регионалните архиви в Русе, Видин, София, Сливен, Бургас и Пловдив. Така всъщност авторката гарантира представителност и сравнимост на изградената от нея картина за цялата страна и същевременно проследява функционирането на държавната машина на различните управленски и изпълнителски нива. Освен това като важно градиво за работата са използвани излизалите през периода вестници „Романо еси“, „Нево дром“ и респ. „Нов път“, представляващи пропагандно отражение на партийно-държавната политика към циганите. Важно е да се отбележи, че като помощен материал за изследването са включени и лично провеждани от авторката интервюта както с цигани, така и с българи, живели в тази епоха. В приложения в края на работата списък на респондентите (с. 439 – 441) са посочени 44 имена, но като се има предвид, че немалка част от хората предпочитат да останат анонимни, вероятно кръгът на интервюираните лица е доста по-широк. Този подход намирам за новаторски в едно историческо изследване и за доста по-резултатен и ефективен. Широката изворова база на труда, разнообразието на източниците и адекватното използване и стъпване върху съществуващата вече литература по проблема, придава тежест и убедителност на изводите и заключенията на авторката и поражда доверие у читателя в нейната компетентност.

Както вече беше изтъкнато, работата е снабдена и с втора въвеждаща част, разглеждаща последователно предисторията на циганската общност в България, разнообразието от групи и субгрупи, населяващи северната част на Балканския полуостров, някои по-общии проблеми на политиката на комунистическия режим към циганското население и в частност създаването на организацията „ЕКИПЕ“ (Единната общокултурно-просветна организация на

циганските малцинства „Единство“), както и печатните органи, пропагандиращи партийния курс сред циганите. Обособяването на тази втора въвеждаща част е проблематично. Трябва да се отбележи, че обединяването на двата уводни дяла и прехвърлянето на част от съдържанието в основното изложение беше препоръчано на авторката и по време на вътрешното обсъждане на текста, но явно е, че тя особено държи на тази структура. И при нейното запазване обаче, тук е необходимо да бъдат внесени някои уточнения и корекции. На първо място това се отнася до твърде свободните паралели, които се правят с антисемитската политика на режима на цар Борис III и Богдан Филев и отношението към циганите. Действително, в голяма част от останалите европейски страни циганите страдат от пронацистките режими почти наравно с евреите. В България обаче е малко по-различно. Така например условията на живот в трудовите групи, в които са мобилизирани циганите, понякога са доста по-добри от тези в собствените им домове. Приложението на ЗЗН по аналогия и при циганите е твърде проблематично и ако все пак авторката твърди обратното, е редно да се позове на самите документи, а не да прецитира други автори. По отношение на параграфа за циганските субгрупи – да, той е нужен, но би трябвало да кореспондира и с останалата част на изложението. Необходимо е поне в края му да се демонстрира как именно уеднаквяването на държавната политика към това население, ролята на образованието, социалните грижи и пр. конструират от тези субгрупи единен субект, как те постепенно престават да бъдат кардараши, калайджии и пр. и стават „цигани“. В тази връзка би могло да се поразсъждава и върху плуралната форма в официалното название на организацията ЕКИПЕ, където се говори за „циганските малцинства“, която след 50-те години изчезва.

Първата глава на дисертационния труд е посветена на културно-просветната политика на режима към циганите. В началото ѝ, както и в това на станалите глави, авторката е възприела принципа на маркиране на основните акценти и приоритети, на открояване на главните проблеми, които след това да бъдат подложени на отделен и самостоятелен анализ. Така и тук образователната и културна политика на режима е представена в един по-широк, модернистки контекст, който

най-ярко олицетворява като цяло патерналистското разбиране на управляващите за малцинствата и за малцинствената политика въобще. Трябва да се отбележи, че само по себе си политиката на ограмотяване, образование, и „културно издигане“ на циганите представлява голям и самостоятелен научен проблем, на който би могло да се посвети самостоятелна монография. В този смисъл заслужават адмирации уменията на авторката да го представи и анализира, както и да го интегрира в цялостната структура на изложението. С вещина и разбиране са представени проблемите на т. нар. „цигански училища“, както и широката модалност на този термин, под който в отделните периоди и региони много често се разбират твърде различни неща. В тази връзка са коментирани и обективните трудности около създаването на такъв тип училища, в които да се преподава романес (който няма книжовна форма), когато все още режимът проявява търпимост към етническите и културни специфики на малцинствата (с. 71 – 73). През втория период – след 1958 г. изложението се впуска в анализ на модерната за онова време интернатна форма на обучение и възпитание, зад която прозират и усилията на властта за своеобразно „отциганяване“ на отглежданите в тях деца (с. 87 – 95). Паралелно с това са анализирани и практикуваните през последните десетилетия от съществуването на системата (и не съвсем успешни) опити за частична и пълна интеграция на циганските деца в българската образователна система. Оттук логично следва и следващата стъпка на властта – към селекцията, формирането и промотирането на лоялна и предана циганска интелигенция. В общата концепция на тази политика важно място се отделя на усилията за привличането на жените. Тези процеси са подробно коментирани и анализирани в следващите параграфи, посветени на т. нар. „школи за активистки“ и на културните изяви на това население. Тук авторката се спира на копираната от съветската практика „малцинствена културно-просветна политика“ в първите години и десетилетия от съществуването на режима, насочена към експониране на известна самобитност и автентичност и на нейното постепенно изместване от различни други интеграционни и асимилационни стратегии. Това най-ясно личи в подробно проследената история на театър „Рома“ (с. 121 – 126), в съдбата на

различните цигански ансамбли и читалища, постепенно трансформирани и закрити през 60-те и 70-те години. Може да се съжالياва, че в края на главата авторката не се е опитала да поразсъждава върху самата концепция за „социалистическа култура“, разбираана от нейните идеолози като официозна и по някакъв начин „висока“ култура, от която естествено отпада циганската такава, схващана като несъвместима със „законите на красотата“, ако използваме това клише от епохата на Л. Живкова.

Следващата глава от работата е посветена на мястото на циганите в етническата политика на режима. В началото ѝ се изследва мястото на циганския проблем в изселническите вълни на турците от страната и по-специално в тази от 1950 – 1951 г. Изложението е построено върху издирени от дисертантката архивни документи от ЦДА и АМВР и подробно и коректно представя фактологията. Не можем обаче да се съгласим с писаното от нея на с. 139, където, правейки преглед на еволюцията в отношението още през междувоенния период, пише следното: „...български националистически организации като „Родна защита“, правят живота на турците в България значително по-сложен. Националистическите последователи тероризират етническите турци, заставят ги да говорят на български и ограничават религиозните им права...“ Известно е, че „Родна защита“, а и други подобни организации, макар и шумни, са твърде малобройни и маргинални, за да въздействат по описания начин върху половин милионното турско население в страната.

По-нататък в изложението Стоянова анализира твърде сложния, несинхронен и разнолик процес на смяна на мюсюлманските имена на циганите. Трябва да се отбележи, че до този момент във все по-набъбващата литература върху т. нар. „възродителен процес“ почти липсват текстове по този проблем. Поради неговата комплицираност повечето изследователи (включително и пишещият тези редове) предпочитат да го заобикалят или само да го маркират. В случая се е получил един аналитичен и балансиран текст, който определено заслужава адмирации. Логично продължение на тази част от изложението представлява и следващият параграф, посветен на т. нар.

„цигански национализъм“. В случая става дума за различните опити за конструиране на обща циганска етничност „отдолу“, реалните и въображаеми страхове на режима от това и опитите му за противодействие. Всички тези процеси са представени и в контекста на засилващата се международна активност на различни цигански организации и последвалото създаване на Интернационалния ромски съюз през 1971 г. Както вече беше споменато в началото на настоящата рецензия, тук би трябвало да се говори повече за международния контекст на циганския проблем и за появата на етнонима „роми“. В тази връзка добре би било да се разгледа по-подробно и ролята на Гратан Пъксън, иначе споменаван на няколко места в текста. Тук би могло да се коментира в сравнителен план българската политика към циганите, съотнесена към тази в останалите източноевропейски страни, тъй като общото е конципирането ѝ като социален, а не етнически въпрос. От тази гледна точка в този и в следващия параграф добре би било българският случай да бъде по някакъв начин позициониран между крайно толерантното отношение към тях, включително и чрез признаването им за етническо малцинство в Титова Югославия, до пълното им отрицание и negliжиране в Чехословакия.

Безспорно най-стойностна и разгърната е третата глава от работата, озаглавена „Промени в начина на живот на циганското население“. Тук подробно са анализирани политиките на създаване на заетост, провеждани паралелно с процеса на седентаризация на номадстващите групи. Важно място е отделено и на технологията на самия процес на усядане и бързата модернизация на бита в циганското домакинство. В тази връзка са дадени примери от различни квартали в по-големите градове на страната, документите за които са верифицирани от авторката чрез много интервюта и лични наблюдения на място. Логично продължение на тази част от изложението е параграфът, посветен на сложния триъгълник, заключен между традиционната култура (представена най-вече чрез празничната система), циганите и властта. Дисертантката разглежда този проблем най-напред през отношенията към големите религии и празници. С много примери и източници тя доказва предимно ситуативния характер на циганската религиозна идентичност и спомагателната роля на

вероизповеданието в цялостната празнична система. За особено стойностен намирам параграфът, посветен на брачността и семейството. Чрез него авторката без съмнение демонстрира майсторство в полето на социалната история, както и умение за привличането на разнообразни източници в подкрепа на тезите си. Последното се отнася и до дяловете, посветени на налагането на т. нар. „социалистическа календарно-празнична система“. Тук обаче следва да се отбележи пропуската в изложението на националната макрорамка на този процес – решенията на Секретариата на ЦК на БКП по въпросите на атеистичното възпитание, пленумите, посветени на идеологическата работа на комунистическата партия и указите на Държавния съвет на НРБ.

Също така приносен характер има и параграфът, посветен на усилията на режима за регулиране на циганската престъпност. Авторката демонстрира умение да се дистанцира както от автосугестията на управляващите за нейния хроничен и патологичен характер, така и от някои крайно либерални тези, застъпвани тук – там в литературата, според които това е особеност и специфика, която следва да се разглежда едва ли не като „нематериално културно съкровище“. Буди недоумение, обаче, твърдението на авторката на с. 364, че: „Циганите чергари са единствените, водещи мобилен начин на живот на територията на България“. Какво да кажем тогава за арумъните и каракачаните?

В заключение на цялата работа се прави опит за равносметка на поставените в началото на текста цели и задачи на изследването и тяхното изпълнение. Прави впечатление, че тук не просто се повтарят тези и изводи, направени в самото изложение, но се стига да по-сериозни обобщения. Следва да се каже ясно и категорично, че в последна сметка авторката успява убедително да отговори на въпросите: „Кои са циганите в България? Как живеят те през изследвания период? Какво от техния начин на живот се оказва проблемно за властта? В какво тя успява и в какво – не в политиката си към тях? Отговорът на последния въпрос хвърля мост и към последните две десетилетия и към познавателната и практико-

приложна стойност на изследването за днешния ден и за съвременното състояние на проблема.

Може да се обобщи, че допуснатите в работата пропуски и недоглеждания са лесно отстраними и нямат концептуален характер. Без съмнение пред научното жури е представен задълбочен и стойностен труд, чието публикуване няма да остане без отзвук. Убеден съм, че чрез него се запълват важни празнини в интердисциплинното научно познание за циганите в България, а и в общата панорама на състоянието на българското общество след Втората световна война. Всичко това ми дава увереност да гласувам „За“ присъждането на образователната и научна степен „доктор“ на Пламена Стоянова и да призова колегите си също да подкрепят нейния избор.

18 февруари 2012 г.

Рецензент:

/доц. д-р Михаил Груев/